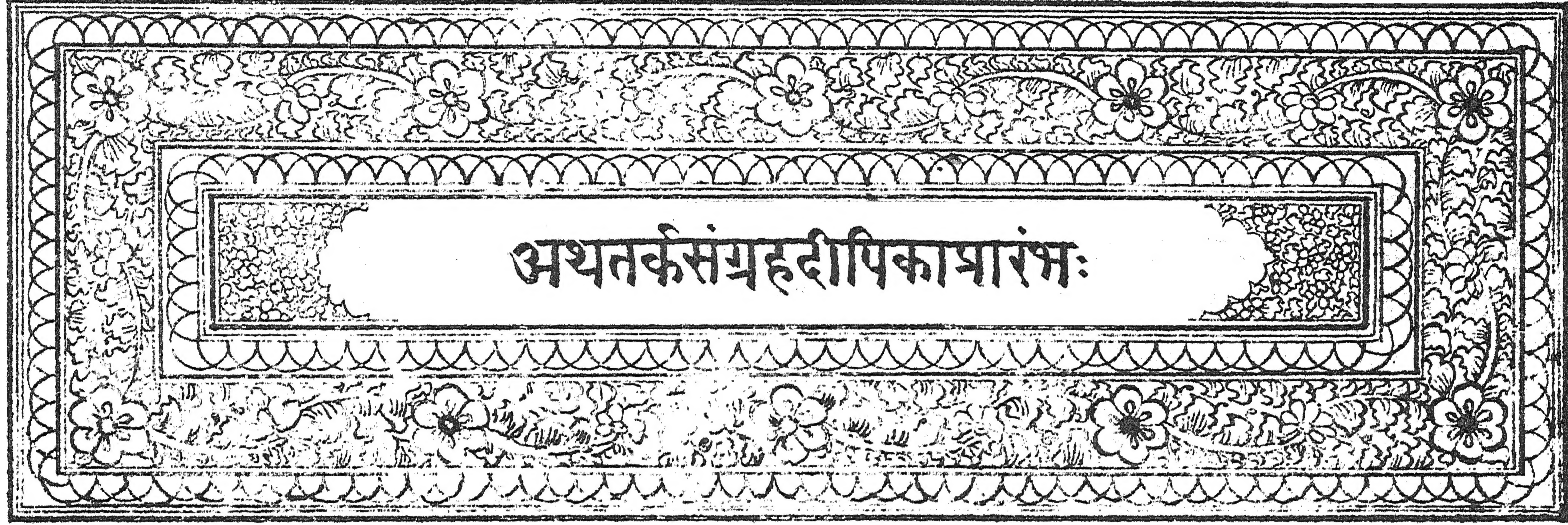

अथतर्कसंग्रहदीपिकाप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ विश्वेश्वरंसांबमूर्त्तिंप्रणिपत्यगिरंगुरुं ॥ टीकांशिशुहितांकुर्वेतर्कसंग्रहदीपिकां ॥ १ ॥ चिकीर्षितस्यग्रंथस्याविघ्नपरिसमाप्त्यर्थंशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकंइष्टदेवतानमस्कारलक्षणंमंगलंशिष्यशिक्षार्थंनिबध्नन्चिकीर्षितंप्रतिजानीते निधायेति ननुमंगलस्यसमाप्तिसाधनत्वंनास्ति मंगलेकृतेपिकिरणावल्यादावसमाप्तिदर्शनात् मंगलाभावेपिकादंबर्यादौसमाप्तिदर्शनात् अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादितिचेन्न किरणावल्यादौविघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः कादंबर्यादौतुग्रंथाद्बहिरेवमंगलंकृतम् अतोनव्यभिचारः ननुमंगलस्यकर्त्तव्यत्वेकिंप्रमाणमितिचेन्न शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेवप्रमाणत्वात् समाप्तिकामोमंगलमाचरेदितिश्रुतेः तथाहि मंगलंवेदबोधितकर्त्तव्यताकं अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत् भोजनादौव्यभिचारवारणायालौकिकेति रात्रिश्राद्धादौव्यभिचारवारणायअविगी

तेति शिष्टपदंस्पष्टार्थं नकुर्यान्निष्फलंकर्मेतिजलताडनादेरपिनिषिद्धत्वादिति तर्क्यंतेप्रतिपा
द्यंतेइतितर्काःद्रव्यादिपदार्थास्तेषांसंग्रहःसंक्षेपेणस्वरूपकथनंक्रियतइत्यर्थः कस्मैप्रयोजना
येत्यतआह सुखबोधायेति सुखेनअनायासेनबोधःपदार्थज्ञानंतस्मैइत्यर्थः ननुबहुषुतर्क
ग्रंथेषुसत्सुकिमर्थमपूर्वग्रंथःक्रियतइत्यतआह बालानामिति तेषांअतिविस्तृतत्वात्बालानां
बोधोनभवतीत्यर्थः ग्रहणधारणपटुर्बालः ननुस्तनंधयः किंकृत्वाक्रियतइत्यतआह निधा
येति विश्वेश्वरंजगन्नियंतारंसांबंहृदिनिधायनितरांस्थापयित्वासर्वदातध्यानपरोभूत्वेत्यर्थः
गुरूणांविद्यागुरूणांवंदनंनमस्कारंकृत्वेत्यर्थः पदार्थान्विभजते द्रव्येति पदस्यार्थःपदार्थः इ
तिव्युत्पत्त्याअभिधेयत्वंपदार्थसामान्यलक्षणंलभ्यते ननुविभागादेवसप्तत्वेलब्धेसप्तग्रहणंव्यर्थ
मितिचेन्न न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वात् नन्वतिरिक्तःपदार्थःप्रमितोवानवा नाद्यः प्रमित

स्यनिषेधायोगात् नांत्यः प्रतियोगिप्रमितिंविनानिषेधानुपपत्तेरितिचेन्न पदार्थत्वंद्रव्यादिस
सान्यतमत्वंव्याप्यमितिव्यवच्छेदार्थत्वात् ननुसप्तान्यतमत्वंसप्तभिन्नभिन्नत्वमितिवक्तव्यं
एवंचसप्तभिन्नस्याप्रसिद्धत्वात्सप्तान्यतमत्वंकथमितिचेन्न द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं द्रव्यादि
भेदसप्तकाभाववत्त्वमित्युक्तत्वात् एवमग्रेपिद्रष्टव्यं द्रव्यंविभजते तत्रेति तत्रद्रव्यादिमध्ये
द्रव्याणिनवेत्यन्वयः कानितानीत्यतआह पृथिवीत्यादि ननुतमसोदशमद्रव्यस्यविद्यमानत्वा
त्कथंनवद्रव्याणि तथाहि नीलंतमश्चलतीत्यबाधितप्रतीतिबलात्नीलरूपाधारतयाक्रियाधा-
रतयाचद्रव्यत्वंतावत्सिद्धं तत्रतमसोनाकाशादिपंचकेंतर्भावः रूपवत्त्वात् अतएवनवायौ
सदागतिमत्त्वाभावाच्च नापितेजसि भास्वररूपाभावात् उष्णस्पर्शाभावाच्च नापिजले शीत-
स्पर्शाभावात्नीलरूपाश्रयत्वाच्च नापिपृथिव्यां गंधाभावात्स्पर्शरहितत्वाच्च तस्मात्तमोदश

मद्रव्यमितिचेन्न तमसस्तेजोभावरूपवत्त्वात् तथाहि तमोनरूपवद्द्रव्यं आलोकासहकृतच
क्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभाववत् रूपिचाक्षुषप्रमायामालोकस्यकारणत्वात् तस्मात्प्रौढप्रका-
शकतेजःसामान्याभावस्तमः तत्रनीलंतमश्चलतीतिप्रत्ययोभ्रमः अतोनवद्रव्याणीतिसिद्धं
द्रव्यत्वजातिमत्त्वंगुणवत्त्वंवा द्रव्यसामान्यलक्षणम् लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वंअव्याप्तिः यथागोः
कपिलत्वम् अलक्ष्यवृत्तित्वंअतिव्याप्तिः यथागोःशृंगित्वं लक्ष्यमात्रावर्तनंअसंभवः यथागो
रेकशफत्वं एतद्दूषणत्रयरहितोधर्मोलक्षणं सएवासाधारणधर्मइत्युच्यते यथागोःसास्ना-
दिमत्त्वेसतिशृंगित्वम् लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमसाधारणत्वम् व्यावर्त्तकस्यैवलक्षणत्वे
व्यावृत्तावभिधेयत्वादौचअतिव्याप्तिवारणायतद्भिन्नत्वंधर्मविशेषणंदेयं व्यवहारस्यापिल
क्षणप्रयोजनत्वेतुनदेयं व्यावृत्तेरपिव्यवहारसाधनत्वात् ननुगुणवत्त्वंनद्रव्यलक्षणं आद्य-

क्षणेउत्पन्नविनष्टद्रव्येचाव्याप्तेरितिचेन्न गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्यविवक्षि
तत्वात् ननुएवमपिएकंरूपंरसात्पृथगितिव्यवहारात् रूपादौअतिव्याप्तिरितिचेन्न एका
र्थसमवायादेवतादृशव्यवहारोपपत्तौगुणेगुणानंगीकारात् गुणान्विभजते रूपेति द्रव्यक
र्मभिन्नत्वेसतिसामान्यवान्गुणः गुणत्वजातिमान्वा ननुलघुत्वमृदुत्वकठिणत्वादीनांविद्य
मानत्वात्कथंचतुर्विंशतिगुणाइतिचेन्न लघुत्वस्यगुरुत्वाभावरूपत्वात् मृदुत्वकठिणत्वयोः
अवयवसंयोगविशेषरूपत्वात्कर्मविभजते उत्क्षेपणेतिसंयोगत्वभिन्नत्वेसतिसंयोगास
मवायिकारणंकर्म कर्मत्वजातिमद्वा भ्रमणादीनामपिगमनेऽन्तर्भावान्नपंचत्वविरोधः
सामान्यंविभजते परमिति परमधिकवृत्ति अपरंन्यूनवृत्ति सामान्यादिचतुष्टयेजातिर्न विशे

षंविभजते नित्यद्रव्येति पृथिव्यादिचतुष्टयस्यपरमाणवः आकाशादिपंचकंच नित्यद्रव्या

णि समवायस्यभेदोनास्तीत्याह समवायस्त्विति अभावंविभजते प्रागभावइति तत्रउद्दे
शक्रमानुसारात् प्रथमंपृथिव्यालक्षणमाह गंधवतीति नाम्नापदार्थसंकीर्त्तनमुद्देशः
उद्देशक्रमेचसर्वत्रेच्छैवनियामिका ननुसुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धेद्रव्येपरस्परविरोधेनगं
धानुत्पादादव्याप्तिः नचतत्रगंधप्रतीत्यनुपपत्तिरितिवाच्यं अवयवगंधस्यैवतत्रप्रतीति
संभवेनचित्रगंधानंगीकारात् किंचोत्पन्नविनष्टघटादावव्याप्तिरितिचेन्न गंधसमानाधि
करणद्रव्यत्वापरजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् ननुजलादावपिगंधप्रतीतेरतिव्याप्तिरिति
चेन्न अन्वयव्यतिरेकाभ्यांपृथिवीगंधस्यैवतत्रभानांगीकारात् ननुतथापिकालस्यसर्वा
धारतयासर्वेषांलक्षणानांकालेअतिव्याप्तिरितिचेन्न सर्वाधारताप्रयोजकसंबंधभिन्नसं
बंधेनलक्षणवत्त्वस्यअभिमतत्वात् पृथिवींविभजते साद्विविधेति नित्यत्वंध्वंसाप्रतियोगि

त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वंअनित्यत्वं प्रकारांतरेणविभजते पुनरिति आत्मनोभोगायतनंशरीरं
यदवच्छिन्नात्मनिभोगोजायतेतद्भोगायतनं सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारोभोगः शब्देत
रोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिंद्रियत्वम् शरीरेंद्रिय
भिन्नोविषयः एवंचगंधवच्छरीरंपार्थिवशरीरं गंधवदिंद्रियंपार्थिवेंद्रियं गंधवान्विषयः
पार्थिवविषयइतितत्तल्लक्षणंबोध्यं पार्थिवशरीरंदर्शयति शरीरमिति इंद्रियंदर्शयति इंद्रि
यमिति गंधग्राहकमितिप्रयोजनकथनं घ्राणमितिसंज्ञा नासाग्रेत्याश्रयोक्तिः एवमुत्तर
त्रापिज्ञेयम् पार्थिवविषयंदर्शयति मृत्पाषाणेति अपांलक्षणमाह शीतेति उत्पन्नविनष्ट
जलेअव्याप्तिवारणायशीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वेतात्पर्यं शीतंशिला
तलमित्यादौजलसंबंधादेवशीतस्पर्शभानमितिनातिव्याप्तिः अन्यत्सर्वंपूर्ववत्व्याख्येयं

तेजसोलक्षणमाह उष्णस्पर्शवदिति उष्णंजलमिति प्रतीतेस्तेजःसंबंधानुविधायित्वान्नातिव्याप्तिः विषयंविभजते भौमेति ननुसुवर्णंपार्थिवं पीतत्वात् गुरुत्वात् हरिद्रादिवत् इतिचेन्न अत्यंतानलसंयोगेसतिघृतादौद्रवत्वनाशदर्शनेनजलमध्यस्थघृतेनाशादर्शनेन असतिप्रतिबंधेपार्थिवद्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोःकार्यकारणभावावधारणात् सुवर्णस्यअत्यंतानलसंयोगेसतिअनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेनपार्थिवत्वानुपपत्तेः तस्मात्पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबंधकतयाद्रवद्रव्यांतरसिद्धौनैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतयाजलत्वानुपपत्तेः रूपवत्तयावाय्वादिषुअनंतर्भावात्तैजसत्वसिद्धिः तस्यउष्णस्पर्शभास्वररूपयोःउपष्टंभकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यांप्रतिबंधादनुपलब्धिः तस्मात्सुवर्णंतैजसमितिसिद्धं वायुंलक्षयति रूपरहितेति आकाशादावतिव्याप्तिवारणायस्पर्शवा

निति पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणायरूपरहितेति ननुप्राणस्यकुत्रांतर्भावइत्यतआह शरीरेति सचेति एकएवप्राणःस्थानभेदात्प्राणापानादिशब्दैर्व्यवह्रियतइत्यर्थः स्पर्शानुमेयोवायुः तथाहि योयंवायौवातिसतिअनुष्णाशीतस्पर्शोभासते सस्पर्शःक्वचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपवत् नचास्यपृथिव्याश्रयः उद्भूतस्पर्शवत् पार्थिवस्यउद्भूतरूपवत्त्वनियमात् नजलतेजसी अनुष्णाशीतत्वात् नविभुचतुष्टयम् सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगात् नमनः परमाणुस्पर्शस्यअतींद्रियत्वात् तस्माद्यःप्रतीयमानस्पर्शाश्रयःसवायुः ननुवायुःप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटवदितिचेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्यउपाधित्वात् यत्रद्रव्यत्वे सतिबहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वंतत्ररूपवत्त्वमितिसाध्यव्यापकत्वं पक्षेसाधनाव्यापकत्वम् नचैवंतप्तवारिस्थतेजसोप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिः इष्टत्वात् तस्माद्रूपरहितत्वाद्वायुरप्रत्यक्षः इ

दानींकार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्यउत्पत्तिविनाशक्रमःकथ्यते ईश्वरस्यचिकीर्षावशात्
परमाणुषुक्रियाजायते ततःपरमाणुद्वयसंयोगेनद्व्यणुकमुत्पद्यते त्रिभिर्द्व्यणुकैःत्र्यणुकं ए
वंचतुरणुकादिक्रमेणमहापृथिवी महत्यआपः महत्तेजः महान्वायुरुत्पद्यते एवंउत्प
न्नस्यकार्यद्रव्यस्यसंजिहीर्षावशात्क्रियया परमाणुद्वयविभागेसतिद्व्यणुकनाशः तत
स्त्र्यणुकस्यततश्चतुरणुकस्य इत्येवंपृथिव्यादिनाशः असमवायिकारणनाशात् द्व्यणुक
नाशः समवायिकारणनाशात्त्र्यणुकनाशइतिसंप्रदायः सर्वत्रअसमवायिकारणनाशात्
द्रव्यनाशइतिनवीनाः किंपुनःपरमाणुसद्भावेप्रमाणं उच्यते जालसूर्यमरीचिस्थंसूक्ष्मतमं
यद्रजउपलभ्यतेतत्सावयवम् चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवत् त्र्यणुकावयवोपिसावयवः महदा
रंभकत्वात् तंतुवत् योद्व्यणुकावयवःसएवपरमाणुः सचनित्यः कार्यत्वेअनवस्थाप्रसंगात्

सृष्टिप्रलयसद्भावेकिंमानं धातायथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतिःप्रमाणं सर्वकार्यद्रव्यध्वंसःअ
वांतरप्रलयः सर्वभावकार्यध्वंसोमहाप्रलयइतिविवेकात् आकाशंलक्षयति शब्दगुणक
मिति ननुआकाशमपिकिंपृथिव्यादिवत्नाना नेत्याह तच्चकिमिति भेदेप्रमाणाभावादित्य
र्थः एकत्वादेवसर्वत्रशब्दोपलब्धेर्विभुत्वमंगीकर्तव्यमित्याह विभ्विति सर्वमूर्तद्रव्यसंयो
गित्वंविभुत्वं मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वंक्रियावत्त्वंवा विभुत्वादेवआत्मवत् नित्यत्व
मित्याह नित्यंचेति कालंलक्षयति अतीतेति सर्वाधारःकालःसर्वकार्यनिमित्तकारणंच
दिशोलक्षणमाह प्राचीति दिगपिकार्यमात्रेनिमित्तकारणं आत्मनोलक्षणमाह ज्ञानेति
आत्मानंविभजते सद्विविधइति परमात्मनोलक्षणमाह तत्रेति नित्यज्ञानाधिकरणत्वंई
श्वरत्वम् ननुईश्वरसद्भावेकिंप्रमाणम् नतावत्प्रत्यक्षम् तद्धिबाह्यं अभ्यंतरंवा नाद्यः अरू

पिद्रव्यत्वात् नांत्यः आत्मसुखाद्यतिरिक्तत्वात् नाप्यनुमानंलिंगाभावादितिचेन्न अंकु
रादिकंकर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानस्यप्रमाणत्वात् उपादानगोचरापरोक्षज्ञान
चिकीर्षाकृतिमत्वम्कर्तृत्वं उपादानंसमवायिकारणं सकलपरमाण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात्स
र्वज्ञत्वं यःसर्वज्ञःससर्वविदित्यागमोपितत्रप्रमाणम् जीवस्यलक्षणमाह जीवइतिसुखादि
कंजीवलक्षणम् ननुमनुष्योहंब्राम्हणोहंइत्यादौसर्वत्र अहंप्रत्ययेशरीरस्यैवविषयत्वा-
त्शरीरमेवआत्मेतिचेन्न शरीरस्यकरपादादिनाशेशरीरनाशात्आत्मनोपिनाशप्रसंगात्
नापिइंद्रियाणामात्मत्वम् योहंघटमद्राक्षंसोहंइदानींत्वचास्पृशामीत्यनुसंधानाभावप्रसं-
गात् अन्यानुभूतेअन्यस्यानुसंधानायोगात् तस्माद्देहेंद्रियव्यतिरिक्तोजीवः सुखदुः
खादिवैचित्र्यात्प्रतिशरीरंभिन्नः सचनपरमाणुः शरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगात्

नमध्यमपरिमाणवान् तथासत्य नित्यत्वप्रसंगेनकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् तस्मा-
न्नित्योविभुर्जीवः मनसोलक्षणमाह सुखेति स्पर्शरहितत्वेसतिक्रियावत्त्वंमनसोलक्षणं
मनोविभजते तच्चेति एकैकस्यात्मन एकैकंमन इत्यात्मनामनेकत्वान्मनसोप्यनेकत्वमित्य
र्थः परमाणुरूपमिति मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वप्रसंगादित्यर्थः ननुमनोविभु स्पर्शरहित
द्रव्यत्वात् आकाशादिवत् इतिचेन्न मनसोविभुत्वेसत्यात्ममनःसंयोगस्यअसमवायिकार
णस्यअभावात्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगात् नचविभुद्वयस्यसंयोगोस्त्वितिवाच्यं विभुद्वययोग
स्यनित्यत्वेनसुषुप्त्यभावप्रसंगात् पुरीततिव्यतिरिक्तप्रदेशात्ममनःसंयोगस्यसर्वदाविद्यमा
नत्वात् अणुत्वेतुयदामनःपुरीततिंप्रविशतितदासुषुप्तिः यदानिःसरतितदाज्ञानोत्पत्तिरि
त्यणुत्वसिद्धिः रूपंलक्षयति चक्षुरिति संख्यादावतिव्याप्तिवारणायमात्रपदं रूपत्वे

अतिव्याप्तिवारणायगुणपदं ननुअव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदायएवचित्ररूपमितिचेन्न
रूपस्यव्याप्यवृत्तित्वनियमात् ननुचित्रपटेअवयवरूपस्यप्रतीतिरितिचेन्न व्याप्यवृ
त्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् नचप्रत्यावयवीनिरूपएवेतिवाच्यं रूपस्य
व्याप्यवृत्तित्वनियमात् रूपरहितत्वेनपटस्यअप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् नचरूपवत्समवेतत्वं
प्रत्यक्षत्वप्रयोजकम् गौरवात् तस्मात्पटस्यप्रत्यक्षत्वानुपपत्त्याचित्ररूपसिद्धिः रसंलक्ष
यति रसनेति रसत्वेअतिव्याप्तिवारणायगुणपदं रसस्याश्रयमाह पृथिवीति आश्रयंवि
भज्यदर्शयति पृथिव्यामिति गंधंलक्षयति घ्राणेति गंधत्वेअतिव्याप्तिवारणायगुणपदं
स्पर्शंलक्षयति त्वगिति स्पर्शत्वेअतिव्याप्तिवारणायगुणपदं संयोगादावतिव्याप्तिवारणा
यमात्रपदं पाकजमिति पाकस्तेजःसंयोगः तेनपूर्वरूपंनश्यतिरूपांतरमुत्पद्यतेइत्यर्थः अ

त्रपरमाणुष्वेवपाकः नद्व्यणुकादौ आमनिक्षिप्तघटेपरमाणुषुरूपांतरोत्प त्तौपाकेन
श्यामघटनाशेनपुनर्द्व्यणुकादिक्रमेणरक्तघटोत्पत्तिः तत्रपरमाणवःसमवायिकारणं ते
जःसंयोगोऽसमवायिकारणं अदृष्टादिकंनिमित्तकारणं द्व्यणुकादिरूपेकारणरूपम
सवायिकारणमितिपीलुपाक वादिनोवैशेषिकाः पूर्वघटस्यनाशंविनैवावयविन्यवयवे
षुपरमाणुपर्यं तेषुयुगपद्रूपांतरोत्पत्तिरितिपिठरपाकवादिनोनैय्यायिकाः अतएवपा
र्थिवपरमाणुरूपादिकमनित्यमित्यर्थः अन्यत्रजलादावित्यर्थः नित्येति परमाणुगतमि-
त्यर्थः अनित्य गतमिति द्व्यणुकादिनिष्ठमित्यर्थः रूपादिचतुष्टयमुद्भूतंप्रत्यक्षं अनुद्भूत
मप्रत्यक्षम् उद्भूतत्वंप्रत्यक्षत्वप्रयोजकोधर्मः तदभावःअनुद्भूतत्वम् संख्यांलक्षयति एके
ति परिमाणंलक्षयति मानेति परिमाणंविभजते तच्चेति भावप्रधानोनिर्देशः अणुत्वंमहत्वं

दीर्घत्वंह्रस्वत्वंचेत्यर्थः पृथक्त्वंलक्षयति पृथगिति इदमस्मात्पृथगितिव्यवहारकारणमि
त्यर्थः संयोगंलक्षयति संयुक्तेति इमौसंयुक्तावितिव्यवहारहेतुरित्यर्थः संख्यादिलक्षणेषु
सर्वत्रदिक्कालादावतिव्याप्तिवारणायअसाधारणेति संयोगोद्विविधः कर्मजःसंयोगजश्च
आद्योहस्तक्रिययापुस्तकसंयोगः द्वितीयोहस्तपुस्तकसंयोगात्कायपुस्तकसंयोगः अव्या
प्यवृत्तिःसंयोगः स्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वं विभागंलक्षयति संयोगेति
कालादावतिव्याप्तिवारणायगुणइतिरूपा दावतिव्याप्तिवारणायसंयोगनाशकइति विभागो-
पिद्विविधः कर्मजोविभागजश्च आद्योहस्तपुस्तकविभागः द्वितीयःकायपुस्तकविभागः प
रत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह परापरेति परव्यवहारकारणंपरत्वं अपरव्यवहारकारणमपरत्व
मित्यर्थः विभजते तेद्विधेइति दिक्कृतयोरुदाहरणमाह दूरस्थइति कालकृतेउदाहरति ज्ये

स्त्वइति गुरुत्वंलक्षयति आद्येति द्वितीयादिपतनस्यवेगासमवायिकारणकत्वात् वेगेअति
व्याप्तिवारणायआद्येति द्रवत्वंलक्षयति भावस्यंदनेति स्यंदनंस्रवणंतेजःसंयोगजन्यंनै-
मित्तिकं तद्भिन्नंसांसिद्धिकम् पृथिव्यांनैमित्तिकमुदाहरति घृतादाविति तेजसितदाह स्वव-
र्णादाविति स्नेहंलक्षयति-चूर्णेति कालादावतिव्याप्तिवारणायगुणइति रूपादावतिव्याप्ति
वारणायपिंडीभावहेतुरिति शब्दंलक्षयति श्रोत्रेति शब्दत्वेअतिव्याप्तिवारणायगुणइति
रूपादावतिव्याप्तिवारणायश्रोत्रेति शब्दस्त्रिविधः संयोगजोविभागजःशब्दजश्चेति तत्रा
द्योभेरीदंडसंयोगजन्यः द्वितीयोवंशेछेद्यमानेदलद्वयविभागजन्यश्चटचटशब्दः भेर्यादिदे
शमारभ्यश्रोत्रपर्यंतंद्वितीयादिशब्दाःशब्दजाः बुद्धेर्लक्षणमाह बुद्धिरिति जानामीत्यनुव्यव
सायगम्यज्ञानत्वमेवलक्षणमित्यर्थः बुद्धिंविभजते सेति स्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेति भाव

नाख्यःसंस्कारः संस्कारध्वंसेअतिव्याप्तिवारणाययज्ञानमिति घटादिप्रत्यक्षेअतिव्याप्तिवार
णायसंस्कारजन्यमिति अनुभवंलक्षयति तद्भिन्नमिति स्मृतिभिन्नंज्ञानमनुभवइत्यर्थः अ
नुभवंविभजते सद्विविधइति यथार्थानुभवस्यलक्षणमाह तद्वतीति ननुघटेघटत्वमितिप्र-
माणमव्याप्तिः घटत्वेघटाभावादितिचेन्न यत्रयस्ययःसंबंधोस्तितत्रतस्यतत्संबंधानुभवइ
त्यर्थात् घटत्वेपिघटसंबंधोस्तीतिनाव्याप्तिः सैवेति यथार्थानुभवएवशास्त्रेप्रमेत्युच्यतइ-
त्यर्थः अयथार्थंलक्षयति तदभाववतीति नन्विदंसंयोगीतिप्रमायामतिव्याप्तिरितिचेन्न
यदवच्छेदेनयत्संबंधाभावस्तदवच्छेदेनतत्संबंधज्ञानस्यविवक्षितत्वात् संयोगावच्छेदकावच्छे
देनसंयोगसंबंधस्यन्वसत्वान्नातिव्याप्तिः संयोगावच्छेदेनसंयोगसंबंधस्यसत्वान्नातिव्याप्तिः य
थार्थानुभवंविभजते यथार्थेति प्रसंगात्प्रमाकरणंविभजते तत्करणमिति प्रमाकरणमित्यर्थः

प्रमाकरणंप्रमाणमितिप्रमाणसामान्यलक्षणं करणलक्षणमाह असाधारणेति साधारणका
रणेदिक्कालादावतिव्याप्तिवारणायअसाधारणेति कारणलक्षणमाह कार्येति पूर्ववृत्तिकारणमि
त्युक्तेरासभादावतिव्याप्तिःस्यादतोनियतेति तावन्मात्रेकृतेकार्येअतिव्याप्तिः अतःपूर्ववृत्तीति
ननुतंतुरूपमपिपटंप्रतिकारणंस्यादितिचेन्न अनन्यथासिद्धत्वेसतीतिविशेषणात् अनन्य
थासिद्धत्वंअन्यथासिद्धिविरहः अन्यथासिद्धिश्चत्रिविधा येनसहैवयस्ययंप्रतिपूर्ववृत्तित्वम
वगम्यते तत्तेनतंप्रतिअन्यथासिद्धं यथा तंतुनातंतुरूपंतंतुत्वंचपटंप्रति अन्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वे
ज्ञातेएवयस्ययंप्रतिपूर्ववृत्तित्वमवगम्यतेतंप्रतितदन्यथासिद्धम् यथाशब्दंप्रतिपूर्वरूपत्वेज्ञात
एवपटंप्रतिप्रकाशस्य अन्यत्रकॢप्तनियतपूर्ववर्त्तिनएवकार्यसंभवेतत्सहभूतंअन्यथासिद्धम् १०
यथापाकजस्थलेगंधंप्रतिरूपप्रागभावस्य एवंचअनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वंकारणत्वं

कार्यलक्षणमाह कार्यमिति कारणंविभजते कारणमिति समवायिकारणलक्षणमाह य
त्समवेतमिति यस्मिन्समवेतमित्यर्थः असमवायिकारणंलक्षयति कार्येणेति कार्येणेत्येत
दुदाहरति तंतुसंयोगइति कार्येणपटेनएकस्मिन् तंतौसमवेतत्वात्तंतुसंयोगः पटस्यअस
मवायिकारणमित्यर्थः कारणेनेत्येतदुदाहरति तंतुरूपमिति कारणेनपटेनसहएकस्मिन्
तंतौसमवेतत्वात् तंतुरूपंपटरूपस्यअसमवायिकारणमित्यर्थः निमित्तकारणंलक्षयति तदु
भयेति समवाय्यसमवायिभिन्नंकारणंनिमित्तकारणमित्यर्थः करणलक्षणमुपसंहरति तदे
तदिति प्रत्यक्षलक्षणमाह तत्रेति प्रमाणचतुष्टयमध्यइत्यर्थः प्रत्यक्षज्ञानस्यलक्षणमाह
इंद्रियेति इंद्रियंचक्षुरादिकम् अर्थोघटादिः तयोःसंन्निकर्षःसंयोगादिः तज्जन्यंज्ञानमित्य-
र्थः सविकल्पकस्यलक्षणमाह सप्रकारकमिति नामजात्यादिविशेषणविशेष्यावगाहिज्ञानमित्य

र्थः निर्विकल्पकस्यलक्षणमाह निष्प्रकारमिति विशेषणविशेष्यसंबंधानवगाहिज्ञानमि
त्यर्थः ननुनिर्विकल्पकेकिंप्रमाणमितिचेन्न गौरितिविशेषज्ञानंविशेषणज्ञानजन्यं विशिष्ट
ज्ञानत्वात् दंडीतिज्ञानवदित्यनुमानस्यप्रमाणत्वात् विशेषणज्ञानस्यापिसविकल्पकत्वेअ
नवस्थाप्रसंगात्निर्विकल्पकसिद्धिः सविकल्पकंलक्षयति सप्रकारकमिति नामजात्यादिवि
शेषणविशेष्यसंबंधावगाहिज्ञानमित्यर्थः सविकल्पकमुदाहरति यथेति इंद्रियार्थसन्निकर्षं
विभजते प्रत्यक्षेति संयोगसन्निकर्षमुदाहरति चक्षुषेति द्रव्यप्रत्यक्षेसर्वत्रसंयोगःसन्निकर्ष
इत्यर्थः आत्मामनसासंयुज्यतेमनइंद्रियेणइंद्रियमर्थेनततःप्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते संयुक्तसमवा
यमुदाहरति घटरूपेति तत्रयुक्तिमाह चक्षुःसंयुक्तइति संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति
रूपत्वेति समवायमुदाहरति श्रोत्रेणेति तदुपपादयति कर्णेति ननुदूरस्थशब्दस्यकथंश्रोत्र

संबंधइतिचेन्न वीचीतरंगन्यायेनकदंबमुकुलन्यायेनवाशब्दाच्छब्दांतरोत्पत्तिक्रमेणान्यदेशे-
जातस्यश्रोत्रदेशसंबंधान्प्रत्यक्षत्वसंभवः समवेतसमवायमुदाहरति शब्दत्वेति विशेषण
विशेष्यभावमुदाहरति अभावेति तदुपपादयति घटाभाववदिति भूतलेघटोनास्तीत्य
त्रअभावस्यविशेष्यत्वंद्रष्टव्यम् एतेनअनुपलब्धेःप्रमाणांतरंनिरस्तं यद्यत्रघटोऽभविष्यत्त
दाभूतलमिवाद्रक्ष्यत् दर्शनाभावान्नास्तीतितर्कितप्रतियोगिसत्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृ
तेंद्रियेणैवअभावज्ञानोपपत्तौअनुलब्धेःप्रमाणांतरत्वासंभवात् अधिकरणज्ञानार्थमपे
क्षणीयेंद्रियस्यैवकरणत्वोपपत्तौअनुपलब्धेःकरणत्वस्यायुक्तत्वात् विशेषणविशेष्यभावो
विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तःसंबंधः प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन्तस्यकरणमाह एव-
मिति असाधारणकारणत्वादिंद्रियंप्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः प्रत्यक्षमुपसंहरति तस्मादिति

अनुमानंलक्षयति अनुमितिकरणमिति अनुमितेर्लक्षणमाह परामर्शेति ननुसंशयोत्तर
प्रत्यक्षेअतिव्याप्तिः स्थाणुपुरुषसंशयानंतरंपुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमितिपरामर्शेसति
पुरुषएवेतिप्रत्यक्षजननात् नचतत्रानुमितिरेवेतिवाच्यम् पुरुषंसाक्षात्करोमीत्यनुव्यवसाय
विरोधात् इतिचेन्न पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्यविवक्षितत्वात् सिसाधयिषाविरह-
सहकृतसिद्ध्यभावःपक्षता साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबंधिका सिद्धिसत्वेपिअनुमिनुयामिती
च्छायांसत्यांअनुमितिदर्शनात्सिसाधयिषाउत्तेजिका ततश्चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्य
भावस्यदाहकरणत्ववत्सिसाधयिषाविरहसहकृतसिध्यभावस्यापिअनुमितिकारणत्वं
परामर्शंलक्षयति व्याप्तीति व्याप्तिविषयकंयत्पक्षधर्मताज्ञानंसपरामर्शइत्यर्थः परामर्शम
भिनीयदर्शयति यथेति अनुमितिमभिनयति तज्जन्यमिति परामर्शजन्यइत्यर्थः व्याप्तेर्ल

क्षणमाह यत्रधूमइतिव्याप्तेरभिनयः साहचर्यनियमइतिलक्षणम् साहचर्यंसामानाधिक
रण्यम् तस्यनियमः हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिरित्यर्थः पक्षधर्मतास्वरूपमाह व्याप्यस्येति स्वार्थानुमितिंदर्शयति स्वयमेवेति भू
योदर्शनेनेति ननुपार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौशतशःसहचारदर्शनेहीरकेपिव्यभिचारोपल
ब्धेर्भूयोदर्शनेनकथंव्याप्तिग्रहइतिचेन्न व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्यव्या
प्तिग्राहकत्वात् व्यभिचारज्ञाननिश्चयःशंकाच तद्विरहःक्वचित्तर्कात्क्वचित्स्वतःसिद्धएव
धूमाग्निव्याप्तिग्रहेकार्यकारणभावभंगप्रसंगलक्षणस्तर्कोव्यभिचारशंकानिवर्तकः ननु
सकलवन्हिधूमयोरसन्निकर्षात्कथंव्याप्तिग्रहइतिचेन्न धूमत्ववह्नित्वरूपसामान्यप्रत्यास
त्त्यासकलधूमवह्निज्ञानसंभवात् तस्मादिति लिंगपरामर्शादित्यर्थः परार्थानुमानमाह

यस्त्विति यच्छब्दस्यतत्परार्थानुमानमितितच्छब्देनान्वयः पंचावयववाक्यमुदाहरति य
थेति अवयवस्वरूपमाह प्रतिज्ञेति उदाहृतवाक्येप्रतिज्ञाविशेषमाह पर्वतोवन्हिमानिति
साध्यवत्तयापक्षवचनंप्रतिज्ञा पंचम्यंतंतृतीयांतंवालिंगप्रतिपादकवचनंहेतुः व्याप्तिप्रतिपा
दकमुदाहरणम् व्याप्तिविशिष्टलिंगप्रतिपादकवाक्यमुपनयः हेतुसाध्यवत्तयापक्षप्रतिपाद
कवचनंनिगमनंपक्षज्ञानंप्रतिज्ञाप्रयोजनंलिंगज्ञानं हेतुप्रयोजनंव्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयो
जनम् पक्षधर्मताज्ञानमुपनयः अबाधितत्वादिकंनिगमनप्रयोजनम् अनुमितिकरणमाह
स्वार्थेति ननुव्याप्तिस्मृतिपक्षताज्ञानाभ्यामेवानुमितिसंभवेविशिष्टपरामर्शःकिमर्थमंगीकर्त्त-
व्यइतिचेन्न वह्निव्याप्यधूमवानयमितिशब्दप रामर्शस्थलेपरामर्शस्यावश्यकतयालाघवेनस
र्वत्रपरामर्शस्यैवकरणत्वात् लिंगंनकरणम् अतीतादौव्यभिचारात् व्यापारवत्कारणंकरण

मितिमतेपरामर्शद्वाराव्याप्तिज्ञानंकरणं तज्जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकोव्यापारः अनुमानमुप
संहरति तस्मादिति लिंगंविभजते लिंगमिति अन्वयव्यतिरेकिलक्षयति अन्वयेनेति हेतुसा
ध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः केवलान्वयिनोलक्षणमाह अ-
न्वयमात्रेति केवलान्वयिसाध्यकंकेवलान्वयि अत्यंताभावाप्रतियोगित्वंकेवलान्वयित्वम् ईश्व
रप्रमाविषयत्वंसर्वपदाभिधेयत्वंचसर्वत्रअस्तीतिव्यतिरेकाभावः व्यतिरेकमुदाहरति पृथिवी
ति ननुइतरभेदःप्रसिद्धोनवा आद्येयत्रप्रसिद्धस्तत्रहेतुसत्वेअन्वयित्वं असत्वेअसाधारण्यं
द्वितीयेसाध्यज्ञानाभावात्कथंतद्विशिष्टानुमितिः विशेषणज्ञानाभावेविशिष्टज्ञानानुदयात् प्रति
योगिज्ञानाभावात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपिनस्यादितिचेन्न जलादित्रयोदशान्योन्याभावानां
त्रयोदशत्वप्रत्येकंप्रसिद्धानांमेलनंपृथिव्यांसाध्यते त्रयोदशत्वावच्छिन्नसाध्यस्यएकाधिकरण

वृत्तित्वाभावान् नान्वयित्वासाधारण्ये प्रत्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्यासाध्यविशिष्टानुमितिर्व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणंचेति पक्षलक्षणमाह संदिग्धेति ननुश्रवणानंतरभाविमननस्थलेअव्याप्तिः तत्रवेदवाक्यैरात्मनोनिश्चितत्वेनसंदेहाभावात् किंच प्रत्यक्षेपिवह्नौयत्रेच्छयानुमितिस्तत्राव्याप्तिरितिचेन्न उक्तपक्षताश्रयत्वस्यपक्षलक्षणत्वात् सपक्षलक्षणमाह निश्चितेति एवं सद्धेतुंनिरूप्यअसद्धेतुंनिरूपयितुंविभजते सव्यभिचारेति अनुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वंहेत्वाभासत्वं सव्यभिचारंविभजते सत्रिविध इति साधारणंलक्षयति तत्रेति उदाहरति यथेति असाधारणंलक्षयति सर्वेति अनुपसंहारिणोलक्षणमाह अन्वयव्यतिरेकेति विरुद्धंलक्षयति साध्याभावेति सत्प्रतिपक्षंलक्षयति यस्येति असिद्धंविभजते असिद्धइति आश्रयासिद्धमुदाहरति गगनेति स्वरूपासि

द्धमुदाहरति शब्दइति व्याप्यत्वासिद्धस्यलक्षणमाह सोपाधिकइति उपाधिलक्षणमा
ह साध्येति उपाधिश्चतुर्विधः केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति आद्यआर्द्रेंध
नसंयोगः द्वितीयोयथा वायुःप्रत्यक्षःप्रमेयत्वादित्यत्रबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्या
पकंउद्भूतरूपवत्त्वं तृतीयोयथा सश्यामोमित्रातनयत्वादित्यत्रमित्रातनयत्वावच्छिन्न
श्यामत्वस्यव्यापकंशाकपाकजत्वं प्रकारांतरेणतृतीयोयथा ध्वंसोविनाशी जन्यत्वादित्य
त्रजन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकंभावत्वम् चतुर्थस्तुप्रागभावोविनाशी प्रमेयत्वादित्य
त्रजन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकंभावत्वं बाधितस्यलक्षणमाह यस्येति अत्रबाधस्य
ग्राह्याभावनिश्चयत्वेनसप्रतिपक्षस्यविरोधिज्ञानसामग्रीत्वेनसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वं

इतरेषांतुपरामर्शप्रतिबंधकत्वम् तत्रापिसाधारणस्याव्यभिचाराभावतयाविरुद्धस्यसामा
नाधिकरण्याभावतयाव्याप्यत्वासिद्धस्यविशिष्टव्याप्यभावतया असाधारणानुपसंहारि
णोर्व्याप्तिसंशयाधायकत्वेनचव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वम् आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धयोः
पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबंधकत्वं उपाधिस्तुव्यभिचारज्ञानद्वाराव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकः सि-
द्धसाधनंतुपक्षताविघटतया आश्रयासिद्धेअंतर्भवति निग्रहस्थानांतरमितिनवीनाः उप
मानंलक्षयति उपमितीति शब्दंलक्षयति आप्तेति पदलक्षणमाह शक्तमिति अर्थस्मृत्यनु
कूलःपदपदार्थसंबंधःशक्तिः साचपदार्थांतरमितिमीमांसकाः तन्निरासार्थमाह अस्मादिति
डित्थादीनामिवघटादीनामपिसंकेतएवशक्तिः नतुपदार्थांतरमित्यर्थः गवादिशब्दानांजाता
वेवशक्तिः विशेषणतयाजातेःप्रथममुपस्थितत्वात् व्यक्तिलाभस्तुआक्षेपादिनाइतिकेचित्

तन्न गामानयेत्यादौवृद्धव्यवहारेसर्वत्रानयनादेर्व्यक्तावेवसंभवेनजातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिकल्पनात् शक्तिग्रहश्चवृद्धव्यवहारेण व्युत्पित्सुर्बालोगामानयेत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानंतरंमध्यमवृद्धस्यप्रवृत्तिमुपलभ्यगवानयनंदृष्ट्वामध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्यअन्वयव्यतिरेकाभ्यांवाक्यजन्यत्वं निश्चित्य अश्वमानयगांबधानेतिवाक्यांतरेआवापोद्वापाभ्यांगोपदस्यगोत्वविशिष्टेशक्तिः अश्वपदस्यअश्वत्वविशिष्टइतिव्युत्पद्यते ननुसर्वत्रकार्यपरत्वाद्व्यवहारस्यकार्यपरवाक्यएवव्युत्पत्तिः नसिद्धपराइतिचेन्न कांच्यांत्रिभुवनतिलकोभूपतिरित्यादौसिद्धेपिव्यवहारात् विकसितपद्मेमधुकरइत्यादौप्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्सिद्धेपिमधुकरादिपदेव्युत्पत्तिदर्शनाच्च लक्षणापिशब्दवृत्तिः शक्यसंबंधोलक्षणा गंगायांघोषइत्यत्रगंगापदवाच्यप्रवाहासंबंधादेवतीरोपस्थितौतीरेपिशक्तिर्नकल्पते सैंधवादौलवणाश्वयोःपरस्पर

संबंधाभावान्नानाशक्तिकल्पना लक्षणात्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदज
हल्लक्षणाचेति यत्रवाच्यार्थस्यान्वयाभावस्तत्रजहतीति यथामंचाःक्रोशंतीति यत्रवाच्य
स्यापिअन्वयस्तत्रअजहतीति यथाछत्रिणोगच्छंतीति यत्रवाच्यैकदेशत्यागेनएकदेशा
न्वयस्तत्रजहदजहती यथातत्वमसीति गौण्यपिलक्षणैव लक्ष्यमाणगुणसंबंधरूपा
अग्निर्माणवकइति व्यंजनापिशक्तिलक्षणांतर्भूता अर्थशक्तिमूलाच अनुमानादिनाअ
न्यथासिद्धा तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् तत्प्रतीतीच्छयाउच्चरितत्वंतात्पर्यम् तात्पर्य-
ज्ञानंचवाक्यार्थज्ञानहेतुः नानार्थानुरोधात्प्रकरणादिकंतात्पर्यग्राहकम् द्वारमित्यादौपि
धेहीतिशब्दाध्याहारः ननुअर्थज्ञानार्थत्वात्शब्दस्यअर्थमविज्ञायशब्दाध्याहारासंभवात्
अर्थाध्याहारोयुक्तइतिचेन्न पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेःशाब्दज्ञानहेतुत्वात् अन्यथा

घटःकर्मत्वंआनयनंकृतिरित्यत्रापिशाब्दज्ञानप्रसंगात् योगोरूढिर्योगरूढिश्चेतिशक्तिस्त्रिवि
धा पाचकादिपदेषुयोगः घटादिपदेषुरूढिः पंकजादिपदेषुयोगरूढिः अवयवशक्तिर्यो
गः समुदायशक्तिःरूढिः नियतपद्मज्ञानार्थंसमुदायशक्तिः अन्यथाकुमुदेपिप्रयोगप्रसंगः
इतरान्वितेशक्तिरितिप्राभाकराः अन्वयस्यवाक्यार्थतयाभानसंभवादन्वयांशेपिशक्तिर्नक-
ल्पनीयेतिगौतमीयाः आकांक्षेति आकांक्षादिज्ञानमित्यर्थः अन्यथाआकांक्षादिभ्रमाच्छा
ब्दधीभ्रमोनस्यात् आकांक्षांलक्षयति पदस्येति योग्यतालक्षणमाह अर्थेति सन्निधिलक्ष
णमाह पदानामिति अविलंबेनपदार्थोपस्थितिःसन्निधिः उच्चारणंतुतदुपयोगितयायुक्तं
गौरश्वःपुरुषइति घटःकर्मत्वं इत्यनाकांक्षोदाहरणंद्रष्टव्यम् वैदिकस्यविशेषमाह वैदिकंई
श्वरोक्तत्वादिति ननुवैदिकस्यअनादित्वात्कथमीश्वरोक्तत्वमितिचेन्न वेदःपौरुषेयः वाक्य

समूहत्वात् भारतादिवत् नचस्मर्यमाणकर्तृकत्वंउपाधिः गौतमादिभिःशिष्यपरंपरयावे
देपिकर्तृस्मरणेनसाधनव्यापकत्वात् तस्मात्तेपानात्त्रयोवेदाअजायंतइतिश्रुतेश्च ननुव
र्णानित्याःसएवायंगकारइतिप्रत्यभिज्ञाबलात् तथाचकथंवेदस्यानित्यत्वमितिचेन्न उत्प-
न्नोगकारोविनष्टोगकारइतिप्रतीत्यावर्णानामनित्यत्वात् सोयंगकारइतिप्रत्यभिज्ञायाःसै
यंदीपज्वालेतिवज्जात्यालंबनत्वात् वर्णानांनित्यत्वेपिआनुपूर्वीविशिष्टवाक्यस्यानित्यत्वा-
च्च तस्मादीश्वरोक्तोवेदः मन्वादिस्मृतीनामाचाराणांचवेदमूलकतयाप्रामाण्यम् स्मृतिमूल-
वाक्यानामिदानीमनध्ययनात्तन्मूलभूताकाचिच्छाखाउत्सन्नेतिकल्प्यते ननुपठ्यमानवेदे
वाक्योत्सादस्यकल्पयितुमशक्यतयाविप्रकीर्णवादस्यायुक्तत्वान्नित्यानुमेयोवेदोमूलमिति
चेन्न तथापिवर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेनबोधकत्वासंभवात् नन्वेतानिपदानिस्मारितार्थसंसर्ग

वंति आकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वात् सद्वाक्यवदित्यनुमानादेवसंसर्गज्ञानसंभवात्शब्दो
नप्रमाणांतरमितिचेन्न अनुमित्यपेक्षयाशाब्दज्ञानस्यविलक्षणस्यशब्दात्प्रत्येमीत्यनुव्यवसा
यसाक्षिकस्यसर्वसमंतत्वात् नन्वर्थापत्तिरपिप्रमाणांतरमस्ति पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइ
तिदृष्टेश्रुतेवापीनत्वान्यथानुपपत्त्यारात्रिभोजनंअर्थापत्त्याकल्प्यतेइतिचेन्न देवदत्तोरात्रौ
भुंक्ते दिवाअभुंजानत्वेसतिपीनत्वात्इत्यनुमानेनैवरात्रिभोजनस्यसिद्धत्वात् शतेपंचाशदि
तिसंभवोप्यनुमानमेव इहवटेयक्षस्तिष्ठतीत्यैतिह्यमपिअज्ञानमूलवक्तृकःशब्दएव चेष्टा-
पिशब्दानुमानद्वाराव्यवहारहेतुरितिनमानांतरं तस्मात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येव
प्रमाणानि सर्वेषांज्ञानानांतद्वतितत्प्रकारकत्वंस्वतोग्राह्यंपरतोवेतिविचार्यते तत्रविप्रतिप
त्तिः ज्ञानप्रामाण्यंतदप्रामाण्यग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यंवा अत्रविधिकोटिःस्व

त·सं· तस्त्वं निषेधकोटिःपरतस्त्वं अनुमानग्राह्यत्वेनसिद्धसाधनतावारणाययावदिति इदंज्ञानम- १।
१८ प्रमेतिज्ञानेनप्रामाण्याग्रहात् बाधवारणाय अप्रामाण्यमग्राहकेति इदंज्ञानंअप्रमेत्यनुव्यवसाय
निष्ठप्रामाण्यग्राहकस्यअप्रामाण्याग्राहकत्वाभावात्स्वतस्त्वंनस्यादतस्तदिति तस्मिन्प्रामा-
ण्याश्रयेअप्रामाण्याग्राहकेत्यर्थः उदाहृतस्थलेव्यवसायेअप्रामाण्याग्राहकस्यापि अनुव्यवसा
येतदग्राहकत्वात्स्वतस्त्वसिद्धिः ननुस्वतएवप्रामाण्यंगृह्यते घटमहंजानामीत्यनुव्यवसायेन
घटघटत्वयोरिवतत्संबंधस्यापिविषयीकरणात् व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्पुरोवर्त्ति
निष्प्रकारसंबंधस्यैवप्रमात्वपदार्थत्वादितिचेन्न स्वतःप्रामाण्यग्रहेजलज्ञानंप्रमानवेत्यन-
भ्यासदशायांप्रमात्वसंशयोनस्यात् अनुव्यवसायेनप्रामाण्यस्यनिश्चितत्वात् तस्मात्स्वतो १८
ग्राह्यत्वाभावात्परतोग्राह्यत्वम् तथाहि प्रथमंजलज्ञानानंतरंप्रवृत्तौसत्यांजललाभेसतिप्र

वोत्पन्नंजलज्ञानंप्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवंतन्नैवं यथाअप्रमेतिव्यतिरेकिणा
प्रमात्वंनिश्चीयते द्वितीयादिज्ञानेषुपूर्वज्ञानदृष्टांतेन तत्सजातीयत्वलिंगेन अन्वयव्यतिरे-
किणापिगृह्यते प्रमायांगुणजन्यत्वंउत्पत्तौपरतस्त्वं प्रमासाधारणकारणंगुणः अप्रमाऽ
साधारणकारणंदोषः तत्रप्रत्यक्षेविशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षोगुणः अनुमितौव्यापकव
द्व्याप्यज्ञानं उपमितौयथार्थसादृश्यज्ञानम् शब्दज्ञानेयथार्थयोग्यताज्ञानमित्याद्यूहनी-
यम् पुरोवर्त्तिनिप्रकाराभावस्यव्यवसायेनअनुपस्थितत्वादप्रमात्वंपरतएवगृह्यते पित्ता-
दिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौपरतस्त्वं ननुसर्वज्ञानानांयथार्थत्वात्अयथार्थज्ञानमेवनास्ति न-
चशुक्ताविदंरजतमितिज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरितिवाच्यम् रजतस्मृतिपु-
रोवर्तिज्ञानाभ्यामेवप्रवृत्तिसंभवादुपस्थितेष्टभेदाग्रहस्यैवसर्वत्रप्रवर्त्तकत्वेनइदंरजतमित्यादा

वतिप्रसंगाभावादितिचेन्न सत्यरजतस्थलेपुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानस्यलाघवे
नप्रवृत्तिजनकतयाशुक्तावपिरजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेनविशिष्टज्ञानस्यैवकल्पनात् अ
यथार्थानुभवंविभजते अयथार्थेति स्वप्नस्यमानसविपर्ययरूपत्वान्नत्रैविध्यविरोधः संश
यलक्षणमाह एकस्मिन्निति घटपटावितिसमूहालंबनातिव्याप्तिवारणायैकस्मिन्निति घटो
द्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिवारणायविरुद्धेति पटत्वविरुद्धघटत्ववानित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय
नानेति विपर्ययलक्षणमाह मिथ्येति तदभाववतितत्प्रकारकनिश्चयइत्यर्थः तर्कंलक्षयति
व्याप्येति यद्यपितर्कोविपर्ययेअंतर्भवतितथापिप्रमाणानुग्राहकत्वात्भेदेनकीर्त्तनं स्मृतिं
विभजते स्मृतिरिति स्मरणंलक्षयति सर्वेषामिति स्मराम्यहमित्याद्यनुव्यवसायगम्यंस्मरणत्वादि
कमेवलक्षणम् यथाश्रुतंतुस्वरूपकथनमितिद्रष्टव्यम् संस्कारंविभजते संस्कारइति संस्कार

त्वजातिमान्संस्कारः वेगस्यआश्रयमाह वेगइति वेगत्वजातिमान्वेगः भावनांलक्षयति अ-
नुभवेति अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायस्मृतीति स्मृतेरपिसंस्कारजनकत्वंनवीनैरुक्तम्
स्थितिस्थापकंलक्षयति अन्यथेति संख्यादयोष्टौनैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाःसामान्य
गुणाः अन्येरूपादयोविशेषगुणाः द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणावृत्तिजातिमत्त्वं-
विशेषगुणत्वं कर्मणोलक्षणमाह चलनेति उत्क्षेपणादीनांकार्यभेदमाह ऊर्ध्वेति शरीरेति व-
क्रतासंपादकमाकुंचनम् ऋजुतासंपादकंप्रसारणमित्यर्थः सामान्यंलक्षयति नित्यमिति प-
रमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणाय अनेकेति अनुगतत्वंसमवेतत्वं तेननअभावादावति-
व्याप्तिः विशेषंलक्षयति नित्येति समवायंलक्षयति नित्यइति संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय
नित्येति आकाशादावतिव्याप्तिवारणायसंबंधइति ननुसमवायसत्वेकिंप्रमाणमितिचेन्न

(अयुतसिद्धलक्षणमाह ययोरिति) नीलोघटइतिविशिष्टप्रतीतिः विशेषणविशेष्यसंबंधविष
या विशिष्टप्रत्ययत्वात् दंडीतिप्रत्ययवत् इतिसमवायसिद्धिः अवयवावयविनाविति
द्रव्यसमवायिकारणमवयवः जन्यद्रव्यमवयवि प्रागभावंलक्षयति अनादिरिति आका-
शादावतिव्याप्तिवारणायसांतइति घटादावतिव्याप्तिवारणायानादिरिति प्रतियोगिसमवा
यिकारणवृत्तिःप्रतियोगिजनकःभविष्यतीतिव्यवहारहेतुःप्रागभावः ध्वंसंलक्षयति सादि
रिति घटादावतिव्याप्तिवारणायअनंतइति आकाशादावतिव्याप्तिवारणायसादिरिति प्र-
तियोगिजन्यःप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्ति ध्वस्तव्यवहारहेतुर्ध्वंसः अत्यंताभावंलक्षय-
ति त्रैकालिकइतिअन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणायसंसर्गावच्छिन्नेति ध्वंसप्रागभावयोर-
तिव्याप्तिवारणायत्रैकालिकइति अन्योन्याभावंलक्षयति तादात्म्येति घटःपटोनप्रतीति,

प्रतियोगितावच्छेदकतयारोपासंसर्गभेदादेकप्रतियोगिकयोरत्यंताभावान्योन्याभावयोर्बहुत्वं केव
लदेवदत्ताभावोदंड्यभावः केवलदेवदत्तसद्भावेपिदंडाभावेदंड्यभावइति प्रतीत्याविशिष्टाभावः
एकसत्वेद्वौनस्तइतिप्रतीत्याद्वित्वावच्छिन्नाभावः संयोगसंबंधेनघटवतिसमवायसंबंधेनघटाभा-
वः तत्तद्घटाभावाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावःअतिरिक्तः एवमन्योन्याभावोपि घ
टत्वावच्छिन्नःपटोनास्तीतिव्य धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोनांगीक्रियते पटेघट
त्वंनास्तीतितदर्थः अतिरिक्तत्वेसकेवलान्वयी सामयिकाभावोत्यंताभावएवसमयविशेषप्रती
यमानः घटाभाववतिघटानयनेअत्यंताभावस्यान्यत्रगमनाभावेअप्रतीतेः घटापसरणेसतिप्रती
तेः भूतलघटसंयोगप्रागभावप्रध्वंसयोरत्यंताभावप्रतीतिनियामकत्वंकल्प्यते घटवतितत्सं
योगप्रागभावध्वंसयोरसत्वात्अत्यंताभावस्याप्रतीतिः घटापसरणेतत्संयोगध्वंससत्वात्प्र

तीतिरिति केवलाधिकरणादेवनास्तीतिव्यवहारोपपत्तोअभावोनपदार्थांतरमितिगुरवः तन्न अभावानंगीकारे केवलस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात् अभावाभावोभावएव नातिरिक्तः अनवस्थाप्रसंगात् ध्वंसप्रागभावःप्रागभावध्वंसश्चप्रतियोग्येव अभावाभावोऽतिरिक्तएव तृतीयाभावस्यप्रथमत्वान्नानवस्थेतिनवीनाः ननुप्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांतत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमइतिन्यायशास्त्रेषोडशपदार्थानामुक्तत्वात्कथंसप्तैवेत्यतआह सर्वेषामिति सर्वेषांसप्तस्वेवांतर्भावइत्यर्थः आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तुप्रमेयमितिद्वादशविधंप्रमेयम् प्रवृत्तिधर्माधर्मौ रागद्वेषमोहादोषाः रागःइच्छा द्वेषोमन्युः मोहःशरीरादावात्मभ्रमः प्रेत्यभावोमरणं फलंभोगः अपवर्गोमोक्षः सचस्वसमाना

नाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनोदुःखध्वंसः प्रयोजनंसुखं दुःखंहानिश्च दृष्टांतो
महानसादिः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोर्थःसिद्धांतः निर्णयोनिश्चयःप्रमाणफलं तत्वबुभुत्सोः
कथावादः उभयसाधनवतीविजिगीषुकथाजल्पः स्वपक्षस्थापनहीनावितंडा कथानामना
नावक्तृकःपूर्वोत्तरपक्षवाक्यसंदर्भः अभिप्रायांतरेणप्रयुक्तस्यअर्थांतरंप्रकल्प्य दूषणंछ
लं असदुत्तरंजातिः साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्प्यसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसं
गप्रतिदृष्टांतानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपलब्ध्यनुपलब्धिकारणनित्यानित्य
कार्यसमाजातयः वादिनोपजयहेतुर्निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहानिःप्रतिज्ञांतरंप्रतिज्ञाविरोधःप्र
तिज्ञासंन्यासोहेत्वांतरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थोऽपार्थकमप्राप्तकालंन्यूनमधिकंपुनरुक्त
मननुभाषणमज्ञानमप्रतिक्षेपोऽमतानुज्ञपर्यनियोज्यापेक्षणंनिरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धांतोहे

त्वाभासश्चनिग्रहस्थानानि शेषंस्फुगमं ननुकरतलानलसंयोगेसत्यपिप्रतिबंधकेसतिदाहानुत्प
त्तेःशक्तिःपदार्थांतरमितिचेन्न प्रतिबंधकाभावश्चकार्यमात्रेकारणत्वेनशक्तेरनुपयोगात्
कारणस्यैवशक्तिपदार्थत्वमिति ननुभस्मादिनाकांस्यादेःशुद्धिदर्शनात् आधेयशक्तिरंगी
कार्येतिचेन्न भस्मादिसंयोगसमानकालीनस्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकयातदभावसहितभ-
स्मादिसंयोगध्वंसस्यशुद्धिपदार्थत्वात् स्वत्वमपिनपदार्थांतरंयथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य
स्वत्वस्वरूपत्वात् तदवच्छेदकंचप्रतिग्रहादिलब्धत्वमेवेति अथविधिर्निरूप्यते प्रत्यजनक
चिकीर्षाजनकज्ञानविषयोविधिः तत्प्रतिपादकोलिङादिवाकृत्यसाध्येप्रवृत्तिदर्शनात् कृति
साध्यताज्ञानंप्रवर्त्तकंनचविषभक्षणादौप्रवृत्तिप्रसंगः इष्टसाधनताप्रेरककृतिसाध्यताज्ञानस्य
काम्यस्थलेविहितकालजीवित्वस्यनिमित्तज्ञानजन्यत्वस्याननुगतत्वादितिगुरवः तन्न लाघवे

नकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैवचिकीर्षाद्वाराप्रयत्नजनकत्वात् नचनित्येष्टसाधनत्वाज्ञानाभा
वादप्रवृत्तिप्रसंगः तत्रापिप्रत्यवायपरिहारस्यपापक्षयस्यचफलत्वकल्पनात् तस्मात्कृतिसा-
ध्येष्टसाधनत्वमेवलिङाद्यर्थः ननुज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रलिङस्स्वर्गसाधनंकार्यंप्र-
तीयते यागस्यआशुविनाशिनःकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगात् योग्यंस्थायिकार्यंअपू
र्वमेवलिङर्थः कार्यंकृतिसाध्यं कृतेःसविषयत्वात् विषयाकांक्षायांयागोविषयत्वेनान्वितस्य
कार्यमितिनियोज्याकांक्षायांस्वर्गकामपदंनियोज्यपरतयान्वितकार्यबोद्धानियोज्यः तेनज्यो-
तिष्टोमनामकयागविषयकंस्वर्गकामस्यकार्यमितिवाक्यार्थःसंपद्यते वैदिकालिङित्वात् याव-
ज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादितिनित्यवाक्येप्यपूर्वमेवकल्प्यते आरोग्यकामीभेषजपानंकुर्यादि-
त्यादौलौकिकलिङ्क्रियारूपकार्येलक्षणेतिन्चेन्न यागस्याप्ययोग्यतानिश्चयाभावेनसाधन

तयाप्रतीत्यनंतरं तन्निर्वाहार्थमवांतरव्यापारतयाऽपूर्वकल्पनात्कीर्त्तनादिनानश्युतेरक्तेनयाग
ध्वंसोव्यापारःलौकिकव्युत्पत्तिबलात् वेदादावपिकृतिसाध्यत्वंलिङाबोध्यतइति लिङ्रू-
पत्वेनरूपेणविध्यर्थत्वंआख्यार्थत्वेनप्रयत्नार्थकत्वंपच तिपाकंकरोतीतिविवरणदर्शनात्
किंकरोतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरच्चाख्यातस्याप्रयत्नार्थत्वनिश्चयात् रथोगच्छतीत्यादावनु
कूलव्यापारेलक्षणा देवदत्तःपचति तंदुलादेवदत्तेनपच्यंते तंदुलइत्यादौकर्तृकर्मणोर्ना
ख्यातार्थत्वंकिंतु तद्वैतकत्वादिनामेवतयोराक्षेपादेवलाभः प्रयजतीत्यादौधातोरेवप्रकर्षे
शक्तिः उपसर्गाणांद्योतकत्वमेवनतत्रशक्तिरस्ति पदार्थज्ञानस्यपरमंप्रयोजनंमोक्षः तथा
हि आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रवणादीनांसाक्षात्कारहेतु-
त्वबोधनात् श्रुत्यादेहादिविलक्षणात्मज्ञानेसत्यपिअसंभावनानिवृत्तेर्युक्त्यनुबंधानुरू

पमनःसाध्यत्वात् मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वाराशास्त्रस्यापिमोक्षयोगः तदनंतरंश्रुत्योप
दिष्टयोगविधिनानिदिध्यासनेकृतेतदनंतरंदेहादिविलक्षणसाक्षात्कारेसतिदेहादावभिमा
नरूपमिथ्याज्ञाननाशेसतिदोषाभावात् प्रवृत्त्यभावेधर्माधर्मयोरभावात् जन्मभावे-
पूर्वधर्माधर्मयोरनुभावेननाशेचरमदुःखध्वंसलक्षणोमोक्षोजायते ज्ञानमेवमोक्षसा-
धनम् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वात् तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथा-
विद्यतेयनायेतिसाधनांतरनिषेधाच्च ननुतत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानंकर्मचोक्तंमहामुने इतिक
र्मणोपिमोक्षसाधनत्वस्मरणात् ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयइतिचेन्न नित्यनैमित्तिकैरेवकर्म
भिर्दुरितक्षयं ज्ञानंचविमलीकुर्वन्नभ्यासेनचपावयेत् अभ्यासाच्चपक्वविज्ञानंकैवल्यंलभ
तेनरः इत्यादिनाकर्मणोज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात् ज्ञानद्वारैवकर्ममोक्षसाधनं नसाक्षा

तु तस्मात्पदार्थज्ञानान्मोक्षःपरमंप्रयोजनमितिसर्वंरमणीयम् ॥ छ ॥ छ ॥
॥ इत्यनंतभट्टोपाध्यायकृततर्कसंग्रहदीपिकासमाप्ता ॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ
यादृशंपुस्तकंदृष्टंतादृशंलिखितंमया ॥ यदिशुद्धमशुद्धंवाममदोषोनविद्यते ॥१॥ ॥

हें पुस्तक मुंबईंत ग्रंथप्रकाशकछापखान्यांत छापिलें. ॥ शके १७८२ रौद्रनामसंवत्सरे ॥ छ ॥

॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इतितर्कसंग्रहदीपिकासमाप्ता ॥